

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

АРХЕОГРАФІЧНА КОМІСІЯ

ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ім. М. С. ГРУШЕВСЬКОГО

УКРАЇНСЬКИЙ АРХЕОГРАФІЧНИЙ ЩОРІЧНИК

НОВА СЕРІЯ

ВИПУСК 7

•

УКРАЇНСЬКИЙ
АРХЕОГРАФІЧНИЙ
ЗБІРНИК

ТОМ 10

Видавництво М.П. Коць
Київ – Нью-Йорк
2002

Ярослав ФЕДОРУК (Київ)

ПОЛІТИКА АНГЛІЇ І АНТИОСМАНСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ДАНИЛА КАЛУГЕРА У 1655 РОЦІ

Середина 50-х років XVII ст. стала етапним періодом в історії Центрально-Східної Європи. Залучення Росії в українсько-польську війну, вторгнення Швеції в Польщу, початок російсько-шведської війни, напад Ракоція на землі Речі Посполитої, військове втручання Австрії і Данії у 1657 р. – це лише основні віхи, що характеризують цю епоху. Додавши до цього англійсько-іспанську війну (1655–1660), боротьбу Османської імперії з Венецією і Персією, а також становище Франції і її війни за Фландрію, Португалії, країн Балтійського регіону, Пруссії та ін., ми побачимо, що вся Європа і Близький Схід стали ареною воєн, єдиним переплетенням дипломатичної активності кількох коаліцій, що чітко виокремилися в цей період.

Османи продовжували боротьбу з Венецією, і Синьйорія розсилала по всій Європі своїх гінців, підбурюючи християнський світ до боротьби зі Стамбулом. Переяславська рада 1654 р. і приєднання України до Московської держави розширило впливи Олексія Михайловича до кордонів Порти у її придунайських провінціях. Тоді ж розпочалися переговори молдавського і волоського господарів про підданство Москві, спричинені небезпекою вторгнення козаків. У Стамбулі ширилася чутка про те, що московський цар готує великий похід проти Порти з метою визволення християн на Балканах. Після успіхів Москви у кампанії 1654 р. такі чутки сприймалися в Порті як реальна загроза. Союз Криму і Речі Посполитої використовувався султаном як противага зростаючим московським впливам у Східній Європі. Але постійна загроза морських походів із Січі й Дону, що накладалися на внутрішні проблеми Порти під час боротьби за Середземномор'я, а також гарячі надії на розрив союзу Богдана Хмельницького з Москвою змушували султана коригувати свої відносини з Україною. Це особливо добре видно при порівнянні східноєвропейської політики Османів у 1654 і 1655 рр.: якщо у 1654 р. союз Росії і України викликав настороженість і недовіру султана до Війська Запорозького, то наступного року Порта вже робить кроки до відновлення дружніх стосунків з Богданом Хмельницьким і своїми розпорядженнями орієнтує й політику Криму в цьому напрямі.

Вторгнення шведів у Польщу в липні 1655 р. поставило під загрозу саме існування Речі Посполитої як держави на політичній карті світу. Швидке підкорення Варшави і Кракова, еміграція польського короля в Сілезію, плани Карла X скликати елекційний сейм на початку 1656 р. для проголошення його польським королем – усе це загострювало інтерес європейської дипломатії до питання, куди шведський король спрямує свою армію після повного підкорення Польського королівства.

Проблема наступу Османів на Європу у середині XVII ст. не була такою загрозливою, як в епоху розквіту Османської імперії XVI ст. або в пізніший період Чигиринських походів, облоги Відня 1683 р. та ін. Відчайдушні намагання Венеції утворити антиосманську лігу європейських держав увінчувалися успіхом лише в пункті про дозвіл вербувати війська на Кандійську війну (1645–1669). Дипломатичні ініціативи новообраного папи Александра VII (1655–1667), який підтримував Венецію при дворах католицьких європейських країн, також не приносили практичного бажаного результату – було мобілізовано лише власні сили Ватикану проти Османів і субсидовано венеційсько-мальтійські ескадри¹. За винятком запорозьких і донських козаків, яких Синьйорія часто успішно заохочувала до морських походів на османські землі у 1640–1650-х рр., Венеція не могла спровокувати інші держави до оголошення війни Порті. Активного союзника можна було знайти лише в Персії, котра безнастанно турбувала Османську імперію зі Сходу. Однак, не зважаючи на те, що всі заходи щодо антиосманської коаліції під час Кандійської війни так і не виправдали надій Синьйорії, унікальність венеціанської дипломатії того часу полягає в тому, що на ґрунті боротьби з Османами Венеція знаходила співчуття майже в усіх країнах Європи, які часто самі між собою були непримиренними ворогами: між католиками, православними, протестантами і різними їхніми коаліціями.

У 1655 р. шведський напад на Польщу спричинив не лише великі зміни у Східній Європі, але й на Балтиці, як і в державах, що були зацікавлені у балтійській торгівлі. Зміцнення Швеції викликало серйозні занепокоєння в Голландії і в австрійських та іспанських Габсбургів. На кінець осені 1655 р. в Європі вже ніхто не сумнівався в успішному завершенні польської війни Карла X Густава, а сам він готував на січень 1656 р. елекційний сейм у Варшаві.

В українській науці вже давно звернули увагу на інструкцію Богдана Хмельницького ченцеві Данилові Калугеру, послові до шведського короля, відправленого гетьманом з-під Львова з пропозицією об'єднати всі христия-

¹ *Eickhoff Ekkehard*. Venedig, Wien und die Osmanen. Umbruch in Südsteuropa, 1645–1700. – München, 1970. – S.134–135. У рукописі Голінського зустрічаємо нотатку на цю тему за 1655 р.: “Ocziecz s. papyez Alexander [VII], niedawno na stolicze obrany, dal zaraz pomocz wielką Wenetom przeciwko Turkom, kielka okrętow lyudzi woiennych, gdzie przī tey pomocy dał im Pań Bog szczęśliwe zwycięstwo nad Turky” (Львівська наукова бібліотека ім. В.Стефаніка НАН України, від. рукоп. – Ф.5: Осолінські. – Од.зб.189/II. – Арк.788).

янські сили проти Туреччини. 2 (12) листопада 1655 р. Данило передав Карлові X пропозиції про комбіновані походи морських (Венеція, Англія) і сухопутних (Москва, Україна, Швеція) сил на Порту². М.Грушевський пише: "...все се досить фантастично, але виложене не без знання обставин і ситуації. Не знати, чи се захопило Карла-Густава хоч у деякій мірі так, як його внука [Карла XII]"³; "Цей план протитурецької війни видається нам не на місці в цій інструкції, – зустрічаємо оцінку цього документа в І.Крип'якевича. – Богдан Хмельницький був дуже тверезим і реальним політиком, – тяжко припустити, щоб він старався захопити шведського короля таким далеким і поки що фантастичним проектом. [...] Такий проект міг дістатися до інструкції хіба тільки за намовою самого Данила..."⁴

Досить слушно відзначив В.Горобець, що така кампанія проти Стамбула відволікла б увагу головних держав від подій у Східній Європі⁵. Варто зауважити, що в цій інструкції відображено бажання українського гетьмана, яке особливо було помітне у 1656 р. під час підготовки і проведення польсько-московських переговорів у Вільно, – укласти союз Олексія Михайловича і шведського короля. Ситуація на жовтень 1655 р. виглядала так, що Річ Посполита, поділена між Швецією, Україною і Москвою, вже мала б доживати свої останні дні. Після падіння Польщі Хмельницький міг передбачити війну Росії і Швеції, оскільки був добре обізнаний з проблемами Білорусі й Литви, де зіткнулися інтереси обох держав. Тому й піддався пропозиціям Данила про подібні антиосманські плани, бажаючи скерувати війська союзників, що утвердилися на своїх завойованих територіях, проти султана. Надмірну нереалістичність цих планів видно у тому випадку, якщо дивитися на них через призму наростаючих протиріч в українсько-шведській лізі 1655 р., що з'явилися вже під кінець облоги Львова козаками. У період же, коли гетьман покладав надії на те, щоб закріпитися на західноукраїнських землях і взяти їх під адміністрацію Війська Запорозького, цей проект слід сприймати лише як гіпотетичний хід у дипломатії. Через впливи на греків, котрі мали зв'язок з Данилом Калугером (про це нижче буде окрема мова), тут виразно

² Архив Юго-Западной России. – К., 1908. – Ч.III. – Т.VI: Акты шведского государственного архива по истории Малороссии (1649–1660). – С.85–88; *Липинський В.* Україна на переломі, 1657–1659. – Філадельфія, 1991. – С.45, 163–164; *Феденко П.* З дипломатичної діяльності Данила Грека: (Причинки до зносин Б.Хмельницького зі Шведами) // *Праці Українського Високого Педагогічного інституту ім. Михайла Драгоманова у Празі.* Науковий збірник. – Прага, 1929. – Т.1. – С.444–445; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1997. – Т.IX. – Ч.П. – С.1130; *Крип'якевич І.* Богдан Хмельницький. – Львів, 1990. – С.318; *його ж.* Данило Олівєберг де Грекані, дипломат часів Хмельниччини // *Доба Богдана Хмельницького: Зб. наук. праць.* – К., 1995. – С.246–247.

³ *Грушевський М.* Вказ.пр. – Т.IX. – Ч.П. – С.1130.

⁴ *Крип'якевич І.* Данило Олівєберг де Грекані... – С.246.

⁵ *Горобець В.* Еліта козацької України в пошуках політичної легітимациі: стосунки з Москвою і Варшавою, 1654–1665. – К., 2001. – С.118.

відчувається рука Венеції, яка не пропускала найменшої нагоди, щоб використати ситуацію, навіть таку ефемерну, для організації антитурецької ліги. Щоб краще зрозуміти мотиви Богдана Хмельницького, котрий видавав таку дивну інструкцію, й ініціативу Данила Калугера, за якою ховається, за висловом І.Крип'якевича, не тільки “гаряча вдача й жадова діла”⁶ цього грецького абата, потрібно вдатися до глибшого аналізу європейської міжнародної ситуації 50-х років XVII ст.

Те, що інструкція українського гетьмана Калугерові відображала інтереси Венеції, засвідчує той факт, що венеційський резидент у Лондоні Джованні Сагредо у той самий час (жовтень 1655 р.), приїхавши до Англії, висловлював своє захоплення перед шведським послом Пітером-Юліусом Койетом з приводу блискавичних завоювань Карла X і повторював ті самі сподівання, що є в інструкції Хмельницького, – аби шведський король рушив з усіма силами проти турків на визволення християнства⁷. Відомо також, що Сагредо у Лондоні пропонував шведському резидентові, щоб Швеція уклала союз з Москвою проти Порти⁸. Відчувається, що Синьйорія через різних правителів у Європі, які прихильно ставилися до Швеції, намагалася заохотити Карла X до рішучих кроків у напрямку формування антиосманської ліги.

Не хотілося б проводити аналогій між такими далекими і, на перший погляд, не пов'язаними між собою подіями, як українське посольство до Карла Густава і венеційське – до Кромвеля, вишукуючи в цьому якусь єдину цілеспрямовану лінію Синьйорії, якби не одна деталь: несподівана згадка Данилом у його меморіалі про військову експедицію англійців проти Стамбула у цій лізі. Адже Англію і Швецію у 1655 р. не можна назвати союзниками, хоч Кромвель і Карл Густав симпатизували політиці один одного. Для того, щоб краще зрозуміти ставлення Англії до Венеції і Османської імперії у цей період, варто зупинитися кількома головними штрихами на англійсько-шведських стосунках.

Каменем спотикання у взаєминах Кромвеля і шведського короля стали австрійські Габсбурги і Голландія. У травні 1655 р., перед нападом Карла Густава на Польщу, нідерландський резидент у Лондоні повідомляв Генеральні Штати про надії протектора, що агресія шведів буде спрямована на Австрію⁹. Зіткнення торгових інтересів Амстердама і Стокгольма на Балтиці і в Пруссії поставило англійський уряд у невизначене становище. Небезпека нападу Голландії на Швецію під час польського “потопу” була цілком реальною, і для Карла X це був постійний стримуючий фактор щодо повної реалізації його завойовницьких планів. Від самого початку

⁶ Крип'якевич І. Данило Олівеберг де Грекані... – С.247.

⁷ Swedish Diplomats at Cromwell's Court, 1655–1656: The Missions of Peter Julius Coyet and Christer Bonde / Transl. and ed. by Michael Roberts. – London, 1988. – Doc.40. – P.186 (реляція Койета Карлові Густаву, 26 жовтня (5 листопада) 1655 р.).

⁸ Архангельский С.И. Английская дипломатия и венецианско-турецкая война (40–50-е годы XVII века) // Исторический журнал. – 1944. – №2–3. – С.60.

⁹ Swedish Diplomats at Cromwell's Court, 1655–1656... – P.102 (note 1).

вторгнення, коли, висадивши 15–16 липня 1655 р. десант, шведський флот ще більше місяця мусив курсувати біля берегів Померанії, уникаючи небезпеки нападу голландських або датських військових кораблів¹⁰, аж до укладення шведсько-голландського договору у вересні 1656 р. Карл X відчував небезпеку з боку Об'єднаних Провінцій. Це попри те, що шведський король перебільшував агресивні плани голландців, котрі намагалися відстоювати виключно власні торгові інтереси.

Не рахуючи потреби шведів у шотландських найманцях, необхідність у союзі з Англією для Карла Густава була викликана лише одним найважливішим пунктом – укласти військову лігу проти спроб будь-якої країни ввести на Балтику військовий флот. І хоч сама ця країна не визначалася конкретно, але тут ясно йшлося про Голландію. Такий союз одразу б поставив Амстердам у ряд ворогів Англії.

Закінчивши війну з Об'єднаними Провінціями 1652–1654 рр. і уклавши з ними мирний договір, Кромвель деякий час не міг чітко визначити свою зовнішню політику. У цей час Англія повернула головні важелі своєї дипломатії проти Франції та Іспанії, котрі самі були у стані війни між собою. Захоплення англійською ескадрою на чолі з адміралом Пенном у 1654–1655 рр. Еспаньйоли і Ямайки у Вест-Індії (іспанських колоній від часів Колумба) поступово визначило Іспанію головним ворогом для Англії. У вересні 1655 р. дипломатичні стосунки між цими країнами були розірвані, послі відкликані і Кромвель, таким чином, втягнувся у війну з Габсбургами.

Отже, якщо у першій половині 1655 р. напад Карла X на Австрію був лише бажаним для Кромвеля, то на осінь того року подібна агресія шведів стала життєвою необхідністю для протектора. Здавалося б, що Карл Густав готовий виступити проти Фердинанда III після завоювання Польщі, оскільки імператор надавав істотну дипломатичну підтримку польському королеві, котрий до того ж емігрував на австрійську територію і знайшов там політичний притулок. Цього було достатньо, щоб у Кромвеля склалося враження, нібито Карл X має виступити проти австрійських Габсбургів¹¹. І навіть у Парижі говорили про це, як про визначений вже факт, про що доносив венеційський агент у реляції до Синьйорії від 29 листопада 1655 р.¹²

Однак такі проекти Кромвеля цілком ішли всупереч планам Карла X, для якого основою зовнішньополітичної активності була Балтика, *dominium maris Baltici*, де Швеція повинна була залишитися на домінуючій позиції попри конкуренцію Амстердама, Данії, Гданська і зростаючі впливи Москви. Як наслідок, Англія зайняла нейтральну позицію у шведсько-голландських суперечностях 1655–1656 рр., пропонуючи своє посередництво для їхнього розв'язання. Через це шведський король не домогся від Кромвеля укладання наступально-оборонного союзу.

¹⁰ Anderson R.C. Naval Wars in the Baltic, 1522–1850. – London, 1969. – P.74.

¹¹ Swedish Diplomats at Cromwell's Court, 1655–1656... – Doc.XXXV. – P.257 (реляція Бонде Карлові Густаву, 15 (25) лютого 1655 р.). На час, коли Крістоф Бонде писав цю депешу, Ян Казимир повернувся уже з еміграції і перебував у Львові.

¹² Ibidem. – P.197 (note 1).

Зацікавлення Венеції перспективами активного залучення Англії до антитурецької ліги (поряд з козаками, шведами і Москвою) у другій половині 1655 р., напевно, пояснюється середземноморською політикою Кромвеля 1654–1655 рр. У цей час Англія відправила дві військові ескадри – одну, згадану вже нами Вільяма Пенна, до Вест-Індії проти іспанських колоній, іншу на чолі з одним з найвідоміших адміралів у роки Англійської революції Робертом Блейком – 1654 р. у Середземне море.

Історики по-різному оцінюють завдання його місії, що мала багатогранний характер. С.І.Архангельський, наприклад, вважав, що таким кроком Кромвель почав політику зближення з Венецією і, всупереч вимогам Левантійської кампанії, охолодження стосунків з Османською імперією¹³. Тут, очевидно, мали велике значення торгові інтереси, зокрема, проти конкуренції Алжира, османського васала у Середземноморському регіоні¹⁴. Зростання ж ролі англійської торгівлі на Середземномор'ї мало обмежити тут французький товарообіг, і такою військовою ескадрою Англія намагалася чинити тиск на Людовика XIV, спонукаючи його до мирних переговорів¹⁵. У виборі спрямування військової агресії проти Франції або Іспанії особиста прихильність Кромвеля була більшою до війни з іспанським королем, і в липні 1654 р. протектор говорив про це на засіданні державної ради¹⁶. Тому ще одним завданням Блейка було перехопити завантажену сріблом іспанську ескадру, яка мала повертатися в Європу з Нового Світу¹⁷. Опосередковано вважалось, що англійська ескадра мала б витіснити також голландців з Середземномор'я¹⁸, з території, де торгові інтереси балтійських країн не були так сильно взаємопереплетені й загострені, як на Півночі Європи. Крім того, Кромвель міг давати Блейкові усні інструкції стосовно військових кораблів васалів Османської імперії, зокрема Алжира і Туніса, якби такі зустрічалися по дорозі.

З усього видно, що якогось конкретного завдання, яке, наприклад, мав англійський флот у Вест-Індії, Блейк не отримав, і вся ця акція була радше демонстрацією сили перед Францією й Іспанією¹⁹. Особливо це мало значення на тлі захоплення іспанських колоній у Новому Світі.

Султанський диван з настоорогою спостерігав за курсуванням Блейка у Середземномор'ї. Порта, блокована венеційцями в Дарданеллах, збирала у Кандії свою ескадру, куди мали б увійти також і галери османських північноафриканських васалів, щоб прорвати блокаду. У той же час Венеція поділила свій флот на дві частини, з яких одна перекрила шлях на

¹³ Архангельський С.И. Вказ.пр. – С.60.

¹⁴ Howat G.M.D. Stuart and Cromwellian Foreign Policy. – London, 1974. – P.86.

¹⁵ Ibidem.

¹⁶ Prestwich Menna. Diplomacy and Trade in the Protectorate // The Journal of Modern History. – London, 1950. – Vol.XXII. – №2 (June). – P.107.

¹⁷ Stradling R.A. Europe and the Decline of Spain. – London, 1981. – P.123, 138.

¹⁸ Davis R. England and the Mediterranean, 1570–1670 // Essays in the Economic and Social History of Tudor and Stuart England. – Cambridge, 1961. – P.131.

¹⁹ Prestwich Menna. Op.cit. – P.107.

Стамбул, а інша повинна була вирушити до берегів османських колоній у Мореї (Пелопонес)²⁰. Венеціанський резидент у Лондоні Паулуччі розгорнув велику активність при дворі протектора, щоб спонукати його до анти-турецької політики. Зокрема, він домогся того, щоб в інструкції новому англійському резидентові у Стамбулі Річардові Лоренсу вимагалось прихильніше обстоювати інтереси Венеції²¹. Можна зазначити також, що Англія дозволяла венеційцям винаймати шотландців на Кандійську війну²². Для порівняння наведемо той факт, що коли в липні 1655 р. шведські послы просили Кромвелля дозволу вербувати війська у Шотландії, то їм було відмовлено.

У лютому 1655 р., коли Блейк з сильною військовою ескадрою курсував у Середземному морі, до нього дійшли новини про дев'ять галер з Туніса, що мали йти до Кандії проти Венеції²³. Адмірал міг на них напасти під тим формальним приводом, що намісник Алжира порушував договір 1646 р., згідно з яким він не мав права брати в полон англійців. Проте Блейк не мав від Кромвелля чіткої інструкції з цього приводу, бо Османська імперія і Англія не перебували у стані війни. Тому англійський флот відступив, а 14 березня 1655 р. Блейк відправив свого кур'єра до Лондона за вказівками, як діяти у подібних ситуаціях²⁴. На початку квітня він знову підійшов до Туніса, і на цей раз третього числа, атакувавши галери, спалив їх повністю²⁵. Зробивши на свій власний розсуд, без погодження з Кромвеллем, такий зухвалий вчинок, Блейк не міг передбачити реакцію Стамбула і тому після битви одразу ж послав гінця до англійського резидента Томаса Бендиша з достеменною інформацією про цю подію, щоб той представив усю справу перед візиром²⁶.

Новини про те, як у Порті сприйняли цей напад англійського флоту, дійшли до Лондона, і шведський посол Койет інформував Карла X про це. Перед прибуттям з Туніса гінців у Стамбул зі скаргами на Блейка Бендиш вже мав аудієнцію у візира і повідомив його про цю битву, виправдовуючи дії адмірала. Після того, як у столиці з'явилися тунісці, англійський посол

²⁰ Powell J.R. Robert Blake General-at-Sea. – London, 1972. – P.259.

²¹ Архангельский С.И. Вказ.пр. – С.60. Тут автор помилково вважав, що у 1653–1654 рр. відбулася заміна англійських резидентів у Стамбулі: нібито Лоренс змінив на дипломатичній місії у Порті Томаса Бендиша. Насправді, хоч інструкція Лоренсові дійсно була вироблена, але ротачії послів не відбулося і Томас Бендиш залишався резидентом з 1647 до 1661 рр.: Spuler B. Europäische Diplomaten in Konstantinopel bis zum Frieden von Belgrad (1739) // Jahrbüher für Geschichte Osteuropas. – Breslau, 1936. – Jahrg.1. – S.252.

²² Бродель Фернан. Время мира: Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV–XVIII вв. – М., 1992. – Т.3. – С.135.

²³ Powell J.R. Op.cit. – P.258.

²⁴ Ibidem. – P.252–253.

²⁵ Опис битви див.: Ibidem. – P.262–263.

²⁶ Ibidem. – P.265; Beadon Roger. Robert Blake sometime Commanding all the Fleets and Naval Forces of England. – London, 1935. – P.226; Dixon William Hepworth. Robert Blake Admiral and General at Sea. – London, 1885. – P.240.

просив ще одну аудієнцію. Він наголосив на тому, що пірати з Туніса створюють погану репутацію туркам на Середземному морі, підривають торгівлю Османів, ув'язнюють англійців, яких відмовлялися видати Блейкові, і т.п. На все це візир дав відповідь емісарам з Туніса, що Порта нічого не може зробити за тих обставин, які склалися в Османській імперії на той час²⁷.

Становище султана у цій ситуації ускладнювалося не тільки тим, що війна з Венецією не давала можливості почати бойові дії з такою сильною морською державою, якою була Англія у середині XVII ст. Річ у тім, що дипломатична підтримка диваном алжирського намісника збільшувала б незалежність останнього від свого сюзерена²⁸. Тому Порта залишила цей вчинок Блейка без відповіді і дала йому можливість вийти з Середземного моря до берегів Іспанії.

Однак враження, яке ця подія зробила на сучасників, її відлуння по всій Європі справді було сильним. Алжирський губернатор, відпустивши всіх полонених англійців, підтвердив з Блейком договір 1646 р., до якого адмірал додав також пункт про полонених вихідців з Шотландії та Ірландії²⁹. У липні 1655 р. Блейк отримав листи Кромвеля, у яких протектор виправдовував акції адмірала проти Туніса³⁰. У Європі поширилися чутки, що нібито у відповідь на знищення англійцями галер, які призначалися для османської ескадри проти Венеції, турки задушили резидента Кромвеля у Константинополі (“...resident... was strangled...”) разом з усіма англійськими купцями, чиї кораблі й майно були конфісковані. Однак одразу ж додавалося, що подібним розмовам не треба вірити, бо їх розповсюджували венеційці, аби спровокувати Англію до війни проти Османів³¹.

Тут ми знову підійшли до аналізу інструкції Б.Хмельницького Данилові Калугеру і до меморіалу останнього, складеного перед Карлом X у Варшаві у листопаді 1655 р.: “...хочу вказати в.кор.вел., – говорив о. Данило, – як треба почати війну і лігу при допомозі в.кор.вел. з москалями, козаками, венеціанцями й англійцями”³². Заслужують на увагу й згадки про Пелопонес. Як уже відзначалося вище, частина венеційського флоту мала виступити на Морею (Пелопонес). Цей момент – визвольна боротьба греків на півострові – також відображений у меморіалі Данила: він радить Карлові X рушитися на Пелопонес, де лакедемонці ведуть війни з турками, мають велике військо і готові підтримати наступ шведів³³. Нереалістичність і фантастичність цих планів, помічена М.Грушевським та І.Крип’якевичем, полягала в тому, що тут проглядається виразно підкреслена політика

²⁷ Swedish Diplomats at Cromwell’s Court, 1655–1656... – Doc.33. – P.145 (реляція Койєта Карлові Густаву, 24 серпня (2 вересня) 1655 р.). Згадку про аудієнції Томаса Бендиша і тунісців у візира див. також: *Dixon William Hepworth*. Op.cit. – P.240–241.

²⁸ *Beadon Roger*. Op.cit. – P.226.

²⁹ *Powell J.R.* Op.cit. – P.265–266; *Beadon Roger*. Op.cit. – P.226–227.

³⁰ *Powell J.R.* Op.cit. – P.253, 268.

³¹ Swedish Diplomats at Cromwell’s Court, 1655–1656... – Doc.27. – P.91 (реляція Койєта Карлові Густаву, 6 (16) липня 1655 р.).

³² Цит. за: *Крип’якевич І.* Данило Олівеберг де Грекані... – С.246.

³³ Там само; *Феденко П.* Вказ.пр. – С.445.

Венеції, яка штучно накладалася на український ґрунт. Враховуючи те, що о. Данило через своїх зв'язкових греків знав про ескадру Англії у Середземному морі і про розгром нею османських галер Туніса у квітні 1655 р., то його згадки восени того ж року про англійські морські експедиції в антиосманській лізі видаються не випадковими.

Для греків і венеційців Блейк справді зробив велику послугу. Як пише один із його біографів ХІХ ст., венеційці вітали адмірала "...з такими почестями, які надавалися лише королівським гостям"³⁴. Розгром англійцями туніського флоту був великим стимулом для середземноморських країн, зокрема для Венеції, щоб відправити в Лондон свої посольства або нові інструкції послам, заохочуючи Кромвеля проти Османської імперії³⁵. На зміну Паулуччі до Лондона вирушив Джованні Сагредо і у липні 1655 р. він був уже в Парижі³⁶.

Цілком певно можна вважати, що у Франції Сагредо зустрічався з греками-емігрантами, котрі мали там свою колонію і вели активну антиосманську агітацію по всій Європі. Венеційський посол переконував цих греків, щоб вони відправили свою місію до Кромвеля, а також впливали на шведського резидента у Лондоні щодо антитурецьких планів Карла Х. Як ми бачили, Сагредо проводив при англійському дворі саме таку роботу.

Данило Калугер, перебуваючи на службі у шведів, а потім у Б.Хмельницького, підтримував з греками у Франції постійні контакти, принаймні у 1655 р. Це видно зі шведської реляції Крістофа Бонде з Лондона Карлові Густаву від 23 серпня (2 вересня) 1655 р., де описано про приїзд з Франції одного з їхніх послів до Англії: "Лист, що додається [до депеші], і план [проти Османів] прийшли до мене через грека, Леонарда Філараса (Leonard Philaras), або як його називають у Франції де Віллер (De Villère), зі щирим проханням, що вони [греки] можуть відійти у повне підданство до в.м. Він подав свої рекомендації від Радзейовського і абата Даніеля, котрого Хмельницький відправив був до в.м. Він сам [Філарас] статечний і розумний чоловік (handsome and sarable man), дуже добре обізнаний зі справами турків, татар і козаків, а також московитів"³⁷.

У такому контексті жовтнева 1655 р. інструкція Богдана Хмельницького Данилові Калугеру виглядає вже не такою фантастичною і нереалістичною, як могло б здатися на перший погляд, а також стають зрозумілими ініціативи самого Калугера перед гетьманом і Карлом Густавом у цьому напрямі. Цей "геленський патріот і ворог Турків", як пише про нього П.Феденко³⁸, і просто кмітливий політик досконало знав ситуацію в Україні, щоб плекати якись ілюзії, нібито антиосманські плани Війська Запорозького можна було поставити на твердий практичний ґрунт. Йому,

³⁴ Dixon William Hepworth. Op.cit. – P.241. Про це див. також: Eversley, Lord. The Turkish Empire from 1288 to 1914. – London, [s.a.]. – P.165.

³⁵ Dixon William Hepworth. Op.cit. – P.244.

³⁶ Prestwich Menna. Op.cit. – P.103 (note 1).

³⁷ Swedish Diplomats at Cromwell's Court, 1655–1656... – Doc.VII. – P.143–144.

³⁸ Феденко П. Вказ.пр. – С.444.

як видається, йшлося про інше. Маючи відомості про ініціативи греків у Лондоні перед протектором і шведським резидентом, а також про посольство Сагрето, котрий від імені Сіньйорії вже у жовтні 1655 р. представляв Кромвелю і Бонде ці плани (а через Бонде – Карлові Густаву), Данило Калугер докладав усіх зусиль, щоб устами козаків представити шведському королю у Варшаві такі ж проекти, заохочуючи його до антиосманської боротьби, тепер уже з боку Хмельницького. На репліку М.Грушевського про те, якою мірою Карл X у разі успішного завершення війни в Польщі захоплювався такими ідеями, можна сказати, що король міг обдумувати такі перспективи своєї політики, хоч протистояння з Москвою і Голландією не дуже цьому сприяло. В усякому разі, у січні 1656 р. Кромвель говорив голландському резидентові у Лондоні, що він не має жодних заперечень щодо підкорення Карлом X римо-католицької Польщі, навіть якби шведський король захотів поширити свої завоювання до Константинополя³⁹. До того ж, окрім греків, які мали надію на своє визволення з-під османської неволі, такі ж настрої могли існувати і в інших європейських народів, що були під владою Порти. Так, наприклад, на початку 1657 р. в Молдавії існували прошведські сили, котрі готові були піднятися на боротьбу з Османами, якби Карл X почав свій наступ на Константинополь⁴⁰.

При розгляді цієї теми в такій площині важливо відзначити, що абата Данила і грецьких емігрантів у Франції у 1655 р. єднала не тільки ідея свободи Греції: він сам був вихідцем з цього французького емігрантського середовища. Павло Алепський, зустрівши його в Києві у 1654 р., коли Данило приїжджав до Богдана Хмельницького у посольстві від королеви Христини, залишив у своєму щоденнику такий запис, датований в неділю 2 липня: “Під час нашого побуту в Києві... прибув до нашого владики, патріарха [антіохійського], якийсь добрий духовний [чоловік], за походженням грек, що живе у Франції в Парижі. Зустрілися ми з ним з великою приємністю. Був він послом великого краю – Швеції, від королеви-дівичі, до гетьмана Хмельницького. [...] Розповідав нам цей духовний, котрого називають отець Ілля, нібито недавно з’явився у Франції якийсь учений чоловік, великий філософ...” і т.д. про справи релігії⁴¹.

³⁹ Swedish Diplomats at Cromwell's Court, 1655–1656... – P.229 (note 1).

⁴⁰ *Ченцова В.Г.* Источники фонда “Сношения России с Грецией” Российского государственного архива древних актов по истории международных отношений в Восточной и Юго-Восточной Европе в 50-е гг. XVII в. // Русская и украинская дипломатия в Евразии: 50-е годы XVII века. – М., 2000. – С.166.

⁴¹ *Kowalska Maria.* Ukraina w połowie XVII w. w relacji arabskiego podróżnika Pawła, syna Makarego z Aleppo. – W., 1986. – S.67–68. Переклад Г.Муркоса див. у новому перевиданні у друкарні Києво-Печерської Лаври: Путешествие антиохийского патриарха Макария в Украину в середине 17 века, описанное его сыном архидияконом Павлом Алеппским. – К., 1997. – С.87; *Грушевський М.* Вказ.пр. – Т.IX. – Ч.II. – С.997, 916: архидиякон Павло “...зве його “папа [отець] Ілля”, хоча в офіційних актах посольства він зветься Даниїлом Греком з Оливної Гори (Oliweberg de Graecani), а на своїх листах підписується Даниїлом Атенянином. Очевидно імен у нього було взагалі багато (оден час підписується Андрієм)”.

Антиосманськими перспективами козацької політики хотіла також скористатися Австрія. Перебуваючи під загрозою вторгнення Карла X, зміцненого союзом з козаками, австрійський імператор і Таємна рада у Відні на своєму засіданні 8 вересня 1655 р. хотіли ставити питання перед венеційським резидентом про те, чи не міг би він вплинути на Синьорію, аби “...від імені своєї республіки відправити довірену людину до Хмельницького...”⁴²

Таким чином, у контексті міжнародних зносин, а особливо при аналізі взаємин протекторської Англії з Османською імперією, Венецією і Швецією, перед нами вимальовується чітка лінія, якої дотримувався Данило Калугер на службі в українського гетьмана у 1655 р., скоординована з антиосманськими ініціативами греків і Венеції. Не були ці ідеї чужими для Богдана Хмельницького, особливо, якщо брати до уваги, що під час другого походу на Львів козацьке військо впритул підійшло до придунайських кордонів. Повстання сейменів у Волощині влітку того року надавало подіям небезпечного відтинку для придунайських васалів Порти. Семигородський князь, обидва господарі і сілістрійський Сіяш-паша мобілізували великі ресурси, щоб ліквідувати цей повстанський рух. Зі свого боку, Стамбул підкреслював усіляку зичливість до козаків, відправивши у 1655 р. два посольства в Чигирин і видавши заборону кримському ханові воювати з Україною. Можна припустити, що у вересні–жовтні 1655 р. Данило інформував гетьмана про перспективи антиосманської ліги європейських країн, а сам Хмельницький був добре обізнаний з політикою Венеції і грецькими зв'язками Калугера. Може й занадто складно було спровокувати таку велику війну проти Порти, як передбачалося греками і Синьорією, але з погляду дипломатичного виконання (одразу в кількох країнах і приблизно у той самий час!) це все було зроблено блискуче.

⁴² Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1911. – Т.ХІІ. – Док.441 (рішення Таємної ради у Відні, 8 вересня 1655 р.).